

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Диференціальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема №1. Диференційна психологія як наука: її предмет, специфіка, історія,
методи**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС гуманітарних та
соціально- економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол №8 від 15.08.2023)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шилина А.А.

План лекції

1. Диференційна психологія та розвиток уявлень про її предмет.
2. Трамбування спадковості і середовища у диференціальній психології.
3. Соціальні вимоги і розвиток диференціальної психології. Початок тестологічного руху.
4. Ймовірна закономірність як об'єкт сучасної диференціальної психології. Трамбування індивідуальної психології як наукової характерології

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Диференціальна психологія / За загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. Підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. 600 с.
2. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2010. 432с.
3. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів: «Новий світ 2000», 2011. 235 с.

Допоміжна:

4. Пасніченко А. Е. Диференціальна психологія у тестах: Практикум. / А. Е. Пасніченко. Чернівці: Рута, 2005. – 84 с.
5. Щербакова І. М. Психодіагностика професійного самовизначення особистості: навч.-метод. посіб. Суми: вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 324 с.

Текст лекції

Вступ. Психологія на перших етапах свого розвитку була зосереджена на виявленні загальних закономірностей психічного, недооцінюючи при цьому своєрідності індивідуального. Кожний дослідник мав справу з індивідуальними варіаціями психічного, які спочатку розглядали як джерело помилок спостереження, експерименту, а лише потім - як варіативність психічних проявів людини. Логіка розвитку науки привела до виокремлення диференціально-психологічного аспекту в психічних явищах. Перед сучасною диференціальною психологією постають такі завдання: встановити закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей у психіці людини, розробити теоретичні основи психодіагностичних досліджень і психокорекційних програм.

Питання 1. Диференційна психологія та розвиток уявлень про її предмет

Відтоді, як людина розумна почала пізнавати навколишній світ і себе, вона усвідомила, що відрізняється від своїх близьких, а вони теж різняться між

собою. Навіть у первіснообщинній спільноті існували люди - мисливці, збирачі, знахарі, вожді, кухарі, - які володіли особливими здібностями й особистісними властивостями. На всіх рівнях розвитку суспільства був поділ праці, в основі якого - визнання відмінностей між людьми, наявності у них абсолютно індивідуальних рис і здібностей. Природу і сутність цих відмінностей, їх причини, вплив на них підготовки, розвитку, фізичного стану індивідів та інші фундаментальні питання досліджує диференціальна психологія.

Предмет і завдання диференціальної психології. Індивідуалізація є властивістю всього живого. Навіть найпростіші форми життя в межах одного виду мають диференційовані ознаки, що стосуються будови й функціонування організмів. У вищих тварин індивідуальні відмінності виявляються у всіх формах активності живих істот. Нерідко внутривидові відмінності перевершують міжвидові. Наприклад, розумний шур може в одній і тій самій ситуації діяти ефективніше, ніж нерозвинена мавпа, що стоїть вище від щура на еволюційній драбині. Очевидно, що відмінності між людьми можуть бути разючими, оскільки людина - вершина еволюції. Індивідуальна своєрідність людини - предмет інтересу письменників, художників, генетиків, антропологів, медиків, біологів, біохіміків, фізиків. Принципова відмінність диференціальної психології полягає у прагненні не просто пізнати індивідуальні особливості на основі систематизації життєвих спостережень, використання художнього або статистичного методів аналізу, а науково дослідити механізми становлення і розвитку людської індивідуальності, її унікальності як цілісного феномену, що існує в полі взаємодії суб'єктивної і об'єктивної реальностей. Поняття "унікальний", тобто "єдиний у своєму роді", основоположне для конструкта "індивідуальність" - центрального елементу науки про людські відмінності. Парадокс, який виявляється ще на підступах до розкриття предмета диференціальної психології, у тому, що при визначенні людської індивідуальності слід зважати на неповторну своєрідність суб'єктивного світу людини; цілісність індивідуальності як системи, що саморозвивається, з властивими їй інтегральними ефектами (адаптивністю, оптимальністю, результативністю, компенсаторністю); об'єктивно реєстровані відмінності (індивідуальні, типологічні, групові) між людьми. Ці три ознаки визначають диференціально-психологічну специфіку вивчення такого феномену як людина унікальна (*Homo Unicus*).

Диференційна психологія - галузь психології, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами та групами, їх види, прояви, кількісні характеристики, причини, наслідки тощо.

Предметом диференціальної психології є індивідуальні, типологічні та групові відмінності між людьми, а також природа, джерела і наслідки цих відмінностей, закономірності психічного варіювання.

Розвиток диференціальної психології має важливе прикладне значення для практики навчання, виховання, психіатричних і психотерапевтичних дій, визначення професійної придатності, профдобору та профорієнтації.

До індивідуальних (індивідуально-психологічних) відмінностей належать відмінності в психічних процесах (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостях особистості (самосвідомість, спрямованість, темперамент, характер, здібності й інтелект), психічних станах (прояви почуттів, уваги, волі, мислення, аномальні й патологічні стани тощо), що відрізняють людей одне від одного.

Типологічними є відмінності між типами особистостей за однією або кількома основними ознаками. Відомі типології темпераментів І. Павлова (критеріями типології є властивості нервової системи - сила, врівноваженість, рухливість); типології особистостей О. Лазурського (за критеріями активного пристосування до середовища, співвідношення ендо- й екзопсихіки), К.-Г. Юнга (за критеріями інтро- й екстраверсії, свідомої й підсвідомої установок), Г.- В. Олпорта і Р. - Б. Кеттела (за особистісними рисами) та ін. У цьому разі об'єктом дослідження є відмінності між певними типами особистостей (наприклад, інтровертами й екстравертами, шизотиміками й циклотиміками).

Групові відмінності проявляються між великими групами людей - статями (міжстатеві), расами (міжрасові), етносами (міжетнічні), носіями різних культур (міжкультурні).

Індивідуальні відмінності відображають багатство і мінливість людської природи, множинність і розмаїтість способів вираження загального в індивідуальному. Вони є одним із основних чинників, що пояснюють різноманітність форм поведінки індивідів в однотипних ситуаціях. До індивідуальних відмінностей належать базальні (властивості нервової системи, темперамент, характер, здібності, інтелект, установки) і програмувальні (мотиви, сенси, інтереси, світогляд та ін.) властивості особистості, що визначають динаміку і зміст поведінки. Згідно з концепціями Б. Теплова, В. Небилицина, В. Мерліна, Б. Ананьєва, основні властивості нервової системи зумовлюють динаміку процесів збудження і гальмування, що формують у своїх комбінаціях нейрофізіологічну основу різноманітних психологічних проявів з їх індивідуальними варіаціями.

Дослідження індивідуальних відмінностей має велике значення в прикладній психології, бо дає змогу прогнозувати поведінку людини в заданих ситуаціях. Наприклад, особливості поведінки, пов'язані з індивідуальними здатностями переробляти інформацію, визначаються як властивостями когнітивної структурованості суб'єкта, так і актуальною складністю навколишнього світу. При ускладненні ситуації у людей з високою когнітивною структурованістю темп перероблення підвищуватиметься швидше, ніж у людей з низькою. Перші зуміють упоратися з непростю обстановкою, а другі діятимуть стереотипно, негнучко. Індивідуальні відмінності вивчають диференціальна психофізіологія і диференціальна психологія, дослідити їх допомагає психологічне тестування.

Диференційна психологія досліджує як психологічну своєрідність конкретної індивідуальності, так і типологічні відмінності психологічних

проявів у представників різних соціальних, класових, етнічних, вікових та інших груп.

Перед сучасною диференційною психологією постають завдання виявити закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей у психіці людини, розробити теоретичні основи психодіагностичних досліджень і психокорекційних програм, а одне з найважливіших - виокремити істотні параметри організації психічної діяльності (вимірювання, чинники), від яких залежить індивідуально-типологічна характеристика суб'єкта.

Диференційна психологія тісно пов'язана з іншими галузями психологічного знання. У сучасній психології виокремлюють три споріднені галузі, що мають самостійний науковий статус: загальну психологію, диференційну психологію (психологію індивідуальних, типологічних і групових відмінностей) і соціальну психологію. Цей поділ, як і багато наукових абстракцій, досить умовний: немає психічних (зокрема, психофізіологічних) процесів, на які не поширювалася б "влада особистості", а з іншого боку, не існує особистісних утворень поза психікою, бо всі особистісні риси зумовлені механізмами психічних процесів, впливом соціального контексту.

Розумінню причин і умов виникнення індивідуально-психологічних відмінностей сприяє вивчення їх нейрофізіологічних чинників, тобто основних властивостей нервової системи (темпераментальних властивостей), яке здійснюють нині в межах диференціальної психофізіології. Вона виникла завдяки науковим зусиллям психологів Бориса Теплова (1896-1965) і Володимира Небилицина (1930-1972) та їхніх співробітників, що розвивали концепцію Івана Павлова (1849-1936) про типи і властивості нервової системи.

Порівняльному дослідженню найчастіше піддають особистісні та інтелектуальні особливості індивіда за допомогою таких методів, як експеримент, спостереження, тести, аналіз результатів самоспостереження.

Сучасна диференціальна психологія також застосовує математико-статистичний апарат, зокрема методи кореляційного, регресивного і факторного аналізу.

Основні положення, завдання і методи психології індивідуальних відмінностей першими описали французькі психологи Альфред Біне (1857-1911) і Віктор Анрі у статті "Індивідуальна психологія" (1895). Поглибив дослідження цієї тематики німецький психолог Вільям Штерн (1871-1938). Термін "диференційна психологія", що вперше з'явився у 1900 р. як підзаголовок його книжок, у перевиданні став частиною назви: "Методологічні основи диференціальної психології". В. Штерн основні завдання диференціальної психології вбачав у вивченні як психологічних відмінностей між конкретними індивідами, так і типологічних відмінностей психологічних проявів у різних соціальних, класових, етнічних, культурних, вікових, статевих та інших групах.

Подальший прогрес у дослідженні індивідуальних і групових відмінностей забезпечили розвиток психологічного тестування, досягнення у

суміжних галузях, особливо в генетиці, психології розвитку і крос-куль-турній психології.

Індивідуально-психологічні відмінності, природною передумовою яких є особливості нервової системи, мозку, формуються і розвиваються впродовж життя, в діяльності, під впливом навчання і виховання, у процесі взаємодії людини з навколишнім світом. Виявлення індивідуально-психологічних відмінностей, що стосуються властивостей особистості (насамперед здібностей і характеру), неможливе без різнобічного вивчення особистості. Знання їх має не тільки теоретичне, а й практичне значення, зокрема при розробленні наукових основ індивідуального підходу до навчання і виховання тощо.

Американський психолог Анна Анастасі у праці "Диференціальна психологія. Індивідуальні і групові відмінності в поведінці" вказувала, що диференціальну психологію також цікавить аналіз природи і властивостей більшості традиційних груп, людей маргінальних і геніальних, які різняться за ознаками статі, раси, національності і культури, тобто їхніх групових відмінностей. Дослідження цих відмінностей переслідує триєдину мету:

- характеризування через конкретні групи конкретного суспільства. Результати таких досліджень мають практичну користь - інформація може вплинути на сприйняття цих груп соціумом, сприяти поліпшенню міжгрупових відносин;

- з'ясування фундаментальних проблем індивідуальних відмінностей загалом, аналіз причин і наслідків цих відмінностей на основі порівняльного дослідження різних груп;

- чітке розуміння психологічного феномену через порівняння того, як він проявляється в різних групах. Висновки загальної психології, перевірені на різноманітних групах, інколи не є всеохопними.

Отже, у структурі диференціальної психології виокремилися основні підрозділи, що стосуються відповідно вивчення індивідуальних (похідних від аналізу загальнопсихологічних закономірностей), типологічних (власне диференційно-психологічних) і групових (що вивчаються у контексті антропологічних - біологічних і соціальних - наук) відмінностей.

Звернемось до зародження науки про індивідуальні відмінності.

Психологія, як і решта наукових дисциплін, у процесі становлення і розвитку подолала три етапи: донаукового знання, природничо-наукового пізнання і гуманітарної парадигми. Донаукове знання здобувають через спостереження, нагромадження життєвого досвіду; воно характеризується невисоким рівнем узагальнення. Природничо-наукове пізнання зосереджене на встановленні й узагальненні причинно-наслідкових закономірностей і спирається на результати експерименту.

Підхід, що відображає загальні властивості явищ, називають номотетичним. На генезис властивостей і закономірностей при цьому зважають не завжди. Ігнорування окремих наукових "подій" розглядають як свідчення молодості науки, для якої одиничний феномен цінний тоді, коли може

виявитися представником певного типу явищ, що дають змогу відкрити загальний принцип або закономірність. Тому одиничне має відносну цінність для розвитку пізнання.

Гуманітарна парадигма, на противагу цьому, зосереджується на унікальності явища, не ставлячи перед собою завдання статистично підтвердити достовірність даних. Підхід, що визнає як основну цінність індивідуальні особливості явища, називають ідіографічним (грец. *idios* - своєрідний і *grapho* - пишу). Психологічну систему або теорію, зорієнтовану на щось особливе, індивідуальне, називають ідіографічною.

Представником ідіографічного підходу вважають американського персонолога Гордона-Віллара Олпорта (1897-1967). Він вважав, що психологія стане більш науковою (здатною робити прогнози про подальший розвиток особистості (дитини)), коли навчиться оцінювати одиничні тенденції у всій їхній складності. За Олпортом, необхідний глибокий і постійний інтерес до вивчення й аналізу одиничного випадку протягом тривалого проміжку часу, тобто лонгітюдні дослідження.

Ідіографічний підхід зосереджений на вивченні універсальних феноменів, оскільки визнає кожну людину унікальною. Психолог повинен користуватися такою теорією і такими методами, які зберігають і виявляють індивідуальні відмінності. Крім того, слід надати кожному випробовуваному можливість говорити його власною мовою, зберегти смисли, властиві конкретним людям, і зафіксувати смисли і суб'єктивні переживання за допомогою відносно неструктурованих, неформальних (*open-ended*), проєктивних та інтерпретаційних методів. У поєднанні з іншими методами і підходами, зокрема непомітними і непрямими вимірюваннями особистості, використовують також особисті документи і біографії, що дає змогу провести своєрідну тріангуляцію (потрійне вимірювання) індивідуума. В ідіографічній психології віддають перевагу натуралістичним дослідженням, які проводять у повсякденних ситуаціях.

Домінування гуманітарної парадигми свідчить про зрілість наукової дисципліни і спостерігається не тільки в науках про суспільство і людину, а й у науках про природу. Отже, диференціальна психологія природно виокремилася із загальної психології, в межах якої вона існувала тривалий час під назвою психології індивідуальних відмінностей. Оскільки значущість особливого у загальному стає дедалі більшою, то й метою вивчення стає індивідуальність.

На етапі найдавнішої людської історії процес індивідуалізації людини був латентним (прихованим) чинником розвитку суспільної свідомості, що все більше диференціювалася. Різні історіографічні джерела свідчать, що поняття "індивідуальність" як фундамент суб'єктивної реальності суспільство почало усвідомлювати лише в епоху Відродження. Проте вже мислителі Давнього Сходу й античні філософи створювали трактати, предметом опису й аналізу яких були спостережувані з повсякденному житті людські відмінності. Одним із прикладів вивчення індивідуальних відмінностей є "Держава" давньогрецького

філософа Платона (428/427-347 до н. е.). У його ідеальній державі поділ людей здійснювали за їхніми особливостями. У другій книзі "Держави" міститься твердження: "...дві людини не можуть бути абсолютно однаковими, кожна відрізняється від іншої своїми здібностями, одній слід займатися одним, іншій - іншим". Платон запропонував "показові вправи", які можна було б використовувати в ідеальній державі для відбору воїнів, - своєрідний тест на профпридатність.

У працях Арістотеля (384-322 до н. е.) значне місце відведене аналізу групових відмінностей, зокрема видових, расових, соціальних, статевих і таких, що виявляються у психіці та моралі. Мислитель зробив припущення і про індивідуальні відмінності, хоч і не досліджував їх детально. Можна дійти висновку, що він частково зараховував їх до вроджених чинників з огляду на такі твердження: "Можливо, хтось може сказати: "Оскільки в моїй владі бути справедливим і добрим, то я, якщо захочу, стану кращим із людей". Це, звичайно, неможливо... Людина не зможе стати кращою, якщо у неї немає для цього природних задатків" ("Велика етика"). Учень Арістотеля, "батько ботаніки" Теофраст (прибл. 370-288 до н. е.) влучно описав портрети різних типів людей у трактаті "Етичні характери".

У середньовічній схоластиці індивідуальні відмінності привертати до себе порівняно мало уваги. Філософські узагальнення про природу розуму формулювали переважно на теоретичній, а не емпіричній основі. Тому дослідження індивідів відігравали надто малу роль у розвитку таких доктрин. Про інтерес до індивідуальних відмінностей християнського богослова Аврелія Августина (354-430) й італійського теолога-схоласта Фоми Аквінського (1225-1274) свідчить їх "психологія здібностей".

Тонкі спостереження містилися у висловах мислителів XVI-XVIII ст. Мішеля де Монтеня (1533-1592) ("Досліди", 1580), Жана де Лабрюєра (1645-1696) ("Характери Теофраста", 1688), Франсуа де Ларошфуко (1613-1680) ("Сентенції і максими про мораль", 1665) та ін.

Експериментальне дослідження психічних явищ орієнтувалося спочатку на поняття і методи наук про фізичний світ. Тому основним вектором експериментального пошуку були загальні закономірності психічних процесів. Однак соціальна практика потребувала виокремлення насамперед тих ознак, які відрізняють одного індивіда від іншого.

Перехід від емпіричного пошуку відмінностей між людьми до розроблення наукового знання за допомогою експериментальних і математичних методів призвів до утворення спеціальної галузі знання - диференціальної психології. Її предметом стали індивідуальні відмінності між людьми або групами людей, об'єднаними за якою-небудь ознакою (або сукупністю ознак). Тому витoki диференціальної психології закорінені ще в деяких напрямках донаукового, емпіричного знання, які навіть отримали власні назви. Так, характерологія прагнула звести відмінності між людьми до простих типів, тобто займалася складанням класифікацій за різними параметрами: як

анатомо-фізіологічними, так і психологічними, обираючи, наприклад, як критерій здатність людини терпіти страждання. Яскравим представником характерології був Іммануїл Кант (1724-1804).

Психогностика намагалася встановити співвідношення між певними рухами, анатомічними характеристиками і властивостями характеру людини. У фізіогноміці, заснованій Йоганном Лафатером (1741 - 1801), риси обличчя, міміка і навіть просто зображення силуету людини були основою для прогнозування її поведінки. Прихильники френології (краніоскопії), яку розробляв Франц-Йозеф Галль (1758-1828), прагнули визначати особливості людини за формою черепа. А послідовники графології (абат Жан Мішон (1806-1881)) діагностували ознаки індивідуальності за написанням букв, їх нахилом, натиском та іншими характеристиками точних рухів людини, відображеними в її почерку. Найдавніші пранауки хіромантія, астрологія ґрунтувалися на безпосередньому спостереженні індивідуально-типологічних відмінностей як прямої підстави для висновків. Усі ці сфери донаукового пізнання, свого часу визнані ненадійними і знехтувані позитивістською наукою, тепер переосмислюються у диференціальній психології. Завдання майбутніх досліджень - валідизувати прийоми емпіричних узагальнень і пов'язати їх із сучасними науковими результатами.

Нагромаджені в донауковий період дані стали основою для появи особливої форми несистематизованих знань про душевне життя - життєвої, або наївної, психології. Психолог Гарольд Келлі (нар. 1921) відзначив, що взаємодія між життєвою і науковою формами знань про людину - процес двосторонній: повсякденна культура впливає на думки і вчинки вченого, а результати науки модифікують життєві уявлення. Однак психологу слід усвідомлювати, що варто довіряти лише результатам наукових досліджень, не зважаючи на свої житейські переконання, здоровий глузд.

Із появою прикладного людинознавства, філософії, медицини, психології виникла потреба систематизувати спостереження. Звернення до зірок або ліній руки перестає задовольняти тих дослідників, які намагаються проникнути у таємниці організму людини, зрозуміти рушійні сили її поведінки і життя загалом. І надалі всі розділи диференціальної психології формуються під впливом практичних запитів, що виникли в різних галузях людської діяльності: виявлення серед вступників до школи дітей із затримками розвитку з метою комплектування для них спеціальних класів, відбір найпридатніших для певної професії кандидатів, створення індивідуальноорієнтованих прийомів психотерапії. Проте тісний зв'язок диференціальної психології з практичними завданнями не перетворює її на "обслуговуючу" дисципліну. Психологія індивідуальних, типологічних і групових відмінностей поступово стає самостійною наукою, зі своїми цілями і завданнями, теоріями і фактами, створенням і верифікацією наукових знань.

У 1796 р. завдяки помилці асистента Гринвіцької обсерваторії Дж. Кіннібрука був відкритий час реакції як психологічне явище (спостереження

спиралися на метод "око і вухо", що вимагало координації зорової і слухової інформації). Кенігсберзький астроном Фредерік Бессель (1784-1846) зацікавився питанням про індивідуальні варіації свідчень різних спостерігачів. Психічне почали розглядати як процес, що має часову протяжність - початок, середину і кінець, а не як симультанний (одномоментний) феномен. Пізніше голландський дослідник Франс Дондерс (1818-1889) розробив спеціальну схему підрахунку часу реакції, який стали сприймати як показник ускладнення психічних процесів. Отже, стало можливим вимірювати й оцінювати певні психічні явища.

1897 р. І. Кант опублікував книгу "Антропологія з прагматичного погляду". Антропологією Кант назвав науку про людину, яка тісно пов'язана з аналізом людської природи і диференціально-психологічним аспектом її вивчення.

Дослідженню індивідуальних відмінностей сприяло впровадження в психологію експериментального методу. Німецький психолог Вільгельм Вундт (1832-1920) у 1879 р. в експериментальних лабораторних умовах (хоч і за допомогою методу інтроспекції) розпочав вивчення психічних процесів, зокрема апперцепції (лат. ad - до і perceptio - сприймання) - результату впливу життєвого досвіду людини на її сприймання. Використовуючи цей досвід, людина висуває гіпотези про особливості об'єкта, що сприймається, осмислює його. Сприймання залежить від індивідуальних особливостей того, хто сприймає, тощо. Подібні лабораторії відкривали і в інших країнах Європи та Америки.

Розвиток позитивістської психології прискорило виведення основного психофізичного закону Фехнера - Вебера ($E = \text{const} \ln R$, де E (Empfindung) - величина відчуття, а R (Reiz) - величина подразника), завдяки чому "світлий" і "тіньовий" боки життя виявилися пов'язаними між собою простою алгебраїчною залежністю ("парадокс Фехнера" - зоровий феномен, що спостерігається за різного рівня освітлення сітківки лівого і правого очей: якщо перед одним оком помістити нейтральний світлофільтр, то об'єкти, які сприймаються бінокулярно, сприйматимуться темнішими, а монокулярно - світлішими). В. Вундт не досліджував проблем індивідуальної психології, оскільки вважав, що експериментальна психологія і є індивідуальною (на відміну від "психології народів", у якій експериментальний метод нібито непридатний). Та вже перші учні Вундта - Бміль Крепелін (1856-1926), Джеймс-Маккін Кеттел (1860-1944) та інші - почали застосовувати експеримент для вивчення індивідуальних особливостей людей.

Е. Крепелін переніс експериментально-психологічні методи в психіатричну клініку, що спонукало його змінити спрямованість експерименту на з'ясування індивідуальних ознак і способів їх поєднання в цілісні картини душевного життя індивіда, що відрізняють одну людину від іншої (стаття "Психологічний досвід у психіатрії"). -

Тоді А. Біне з колегами експериментально досліджували осіб, які володіють здатністю запам'ятовувати великі числа. Відмінності між ними тлумачили як підтвердження запропонованого поділу типів пам'яті на зоровий, слуховий і руховий.

У статті Олександра Лазурського (1874-1917) "Сучасний стан індивідуальної психології" (1897) розглянуто перші досягнення індивідуальної психології як науки. Термін "диференціальна психологія" першим використав В. Штерн у праці "Про психологію індивідуальних відмінностей" (1900)

Надалі у працях Біне, Анрі, Штерна, Крепеліна, Лазурського зароджувалася нова дисципліна. Постала необхідність розробити нові методи дослідження, до чого долучився англійський учений Френсіс Гальтон (1822-1911), послідовник Дарвіна. У праці "Спадковий геній" (1869) він інтерпретував результати проведеного статистичного аналізу біографічних фактів видатних людей. 1884 р. Ф. Гальтон організував першу антропометричну лабораторію в межах Міжнародної виставки у Лондоні і провів перше масове обстеження людей (протягом року 9337 досліджуваних), вивчаючи відмінності в конституційних (зріст, вага, пропорції тіла), сенсомоторних (час реакції на візуальні і слухові стимули, сила стиснення), сенсорних (гострота зору і слуху) параметрах. Результатом стали нові праці, обґрунтування нових методів статистичного аналізу і нові ідеї щодо дослідження індивідуальних рис людей. Однак експериментальний метод, на думку А. Анастасі, загальмував розвиток інтересу до одиничних явищ психіки.

Упровадження методів статистичного аналізу було важливим чинником становлення диференціальної психології, оскільки їх використовували для підвищення об'єктивності і достовірності одержуваних даних, для оброблення експериментальних результатів. Нині виокремлюють кілька напрямів використання статистичних методів у психології: описова статистика, що включає групування, класифікацію, графічне представлення даних; теорія статистичного висновку, яку застосовують для прогнозування результату за даними обстеження вибірок; теорія планування експериментів, призначена для виявлення і перевірки причинних зв'язків між змінними. При дослідженні закономірностей успадкування дітьми психологічних і фізичних ознак своїх батьків Ф. Гальтон розробив кілька варіантів факторного аналізу для вивчення інтелектуальних здібностей, запропонував методи для перевірки новостворюваних тестів. Найперспективнішим із методів, розроблених Гальтоном, став метод розрахунку коефіцієнта кореляції між змінними, особливо після вдосконалення його англійським математиком Карлом Пірсоном (1857- 1936) та іншими послідовниками Гальтона.

Вивчивши праці бельгійського соціолога Адольфа Кетле (1796-1874), Гальтон зробив спробу використати у психології відкритий ним "закон нормального розподілу". Кетле встановив, як розподіляються різні відхилення від середньої величини, довівши: що більше таке відхилення, то рідше воно трапляється, причому це явище можна втілити математично. Досліджуючи

великі групи людей, він побачив ритмічність соціальних процесів, на підставі чого створив теорію "середньої людини" (людина хоче діяти так, як більшість людей). Гальтон, навпаки, зосереджувався на особливих здібностях, прагнучи вивчати суперменів і доводячи, що геніальність - це якість, зумовлена спадково ("Спадковий геній").

Питання 2. Трактування спадковості і середовища у диференціальній психології.

Ф. Гальтон висунув припущення, що індивідуальні психологічні відмінності можна пояснити тільки в категоріях учення про спадковість. Люди середнього зросту становлять найпоширенішу групу, а високого - трапляються тим рідше, чим більші їхні відхилення від норми; це саме, вважав Гальтон, стосується і розумових здібностей. Відхилення Кетле пояснював "грою випадку", а Гальтон як послідовник дарвінізму стверджував, що вони визначаються спадковістю. Однак біологічна детермінація не є для людей ні єдиною, ні тим більше визначальною. А Гальтон відкидав усі інші істотні причини.

Гальтону також належить першість у вивченні впливу спадковості і середовища на психологічну варіативність за допомогою методу близнюків, який полягав у дослідженні однояйцевих близнят, що через певні обставини зростали в різних умовах. Для дослідження уяви він придумав спеціальний опитувальник, як методичне знаряддя активно використовував статистику. Досліджуючи походження розумових здібностей, Гальтон застосовував разом з біографічним методом анкетний. Він розіслав найвідомішим англійським ученим ґрунтовну анкету, за матеріалами якої була написана монографія "Англійські люди науки: їх природа і виховання" (1874). Гальтон дійшов висновку, що людську природу можна вдосконалити тим самим способом, яким виводять нові породи собак і коней, тобто за допомогою відповідних шлюбів протягом низки поколінь. Цей напрям отримав назву "євгеніка", а згодом став знаряддям расистської ідеології - соціал-дарвінізму.

Визначення джерел індивідуальних варіацій психічного - основна проблема диференціальної психології. Індивідуальні відмінності породжені численними і складними взаємодіями між спадковістю і середовищем. Спадковість забезпечує стійкість існування біологічного виду, середовище - його мінливість і можливість пристосовуватися до загальних умов життя. Спадкові ознаки детермінують гени, які передають батьки ембріону при заплідненні. Хімічна розбалансованість чи неповнота генів спричинює фізичні аномалії або психічні патології. Навіть у звичайних умовах спадковість допускає широкий спектр варіацій поведінки, що є наслідком підсумовування норм реакцій різного рівня - біохімічних, фізіологічних, психологічних, а остаточний результат залежить від впливу середовища.

Отже, на людину впливають спадковість і середовище, їй також властиве соціальне спадкоємство - дотримання культурних зразків, передавання

акцентуації, наприклад шизоїдної, від матері до дитини через виховання, формування сімейних сценаріїв, якого позбавлені тварини.

Розглянемо теорії про вплив середовища і спадковості. З огляду на надання переваги біологічній або середовищній (соціально-культурній) детермінації дослідники виокремлюють кілька груп теорій:

1. Біогенетичні теорії ґрунтуються на положенні, що формування індивідуальності зумовлене вродженими і генетичними задатками. Генетичні задатки визначаються сукупністю генів чоловічих і жіночих статевих клітин - генотипом, що утворює цілісну, злагоджену і ефективно працюючу систему, яка постійно удосконалюється в процесі еволюції. Під контролем генотипу перебувають всі ознаки організму - морфологічні, біохімічні, фізіологічні, аж до параметрів вищої нервової діяльності. Вроджені задатки зумовлені генотипом у взаємозв'язку з якістю внутрішнього розвитку. Тому в медичній генетиці чітко розрізняють такі поняття, як генетична і вроджена патологія. Наприклад, деякі види розумової відсталості можуть бути наслідком згубних впливів середовища на плід через організм матері (від інфекційних захворювань до нездорового способу життя матері). Розвиток є поступовим розгортанням цих властивостей у часі, а внесок середовищних впливів дуже обмежений. Біогенетичні підходи нерідко були теоретичною основою расистських учень про початкову відмінність націй. Прихильником цього підходу був Ф. Гальтон, а також американський психолог, автор теорії рекапітуляції Стенлі Холл (1844-1924).

2. Соціогенетичні теорії (сенсуалістичний підхід, що постулює примат досвіду) стверджують, що спочатку психіка дитини - чиста дошка (*tabula rasa*), а всі її досягнення і особливості зумовлені зовнішніми умовами (середовищем). Подібну гіпотезу висунув ще англійський філософ Джон Локк (1632-1704). Ці теорії більш прогресивні, однак їх недолік - розуміння дитини як первинно пасивної істоти, об'єкта впливу.

3. Двофакторні теорії (конвергенції двох факторів) постулюють, що розвиток є наслідком взаємодії вроджених структур і зовнішніх впливів. Карл Бюлер (1879-1963), В. Штерн, А. Біне вважали, що вплив середовища накладається на фактори спадковості. Основоположник двофакторної теорії В. Штерн відзначав, що про жодну функцію не можна сказати, "ззовні" вона чи "зсередини". Треба цікавитися, що в ній "ззовні" і що "зсередини". Проте і в межах двофакторних теорій дитину вважають пасивним об'єктом впливу.

4. Вчення про вищі психічні функції (культурно-історичний підхід) Льва Виготського (1896-1934) стверджує, що розвиток індивідуальності можливий завдяки існуванню культури - узагальненого досвіду людства. Вроджені властивості людини становлять умови розвитку, а середовище - джерело (тому що в ньому міститься те, чим повинна оволодіти людина). Вищі психічні функції, які властиві лише людині, опосередковані знаковими системами і предметною діяльністю, що є змістом культури. Щоб дитина могла його засвоїти, треба, аби вона вступила в особливі відносини з навколишнім світом:

не пристосовувалась, а активно привласнювала собі досвід попередніх поколінь у процесі спільної діяльності та спілкування з дорослими, тобто носіями культури.

Швейцарський психолог Карл-Густав Юнг (1875- 1961) довів, що культура також є джерелом стійких поведінкових проявів, закріплених у колективному несвідомому у формі архетипів, але збереження і прояви їх не можна довести природничо-науковими методами.

Роль спадковості і середовища намагається визначити генетика кількісних ознак, яка аналізує різні види дисперсії значень ознаки. Проте не кожна проста ознака фіксується одним алелем (парою генів, серед яких є домінантний і рецесивний). Крім того, комплексний ефект не можна розглядати як арифметичну суму впливу кожного з генів, бо вони взаємодіють між собою, спричинюючи системні ефекти. Тому, вивчаючи процес генетичного контролю психологічної ознаки, психогенетика прагне знайти відповіді на такі питання: наскільки генотип визначає формування індивідуальних відмінностей (тобто який очікуваний ступінь варіативності) і біологічний механізм його впливу (на якій ділянці хромосоми локалізовані відповідні гени); які процеси поєднують білковий продукт генів і конкретний фенотип; чи існують середовищні чинники, що змінюють досліджуваний генетичний механізм.

Успадкованість ознаки розпізнають за наявністю кореляції між показниками біологічних батьків і дітей, а не за подібністю показників. Наприклад, темпераменти біологічних батьків і їхніх відданих на усиновлення дітей мають багато спільного. Найімовірніше, у прийомних сім'ях діти перебуватимуть під впливом середовищних умов, унаслідок чого за абсолютними показниками вони стануть подібними і на названих батьків. Проте кореляції не буде.

Численні дослідження, присвячені виявленню джерел індивідуальних варіацій, як правило, не дають змоги однозначно оцінити роль середовища чи спадковості. Наприклад, завдяки психогенетичним дослідженням Ф. Гальтона, проведеним у 20-ті роки ХХ ст. з використанням близнюкового методу, було виявлено, що біологічно детерміновані характеристики (розміри черепа, інші ознаки) визначені генетично, а психологічні якості (коефіцієнт інтелекту за різними тестами) дають великий розкид і зумовлені середовищем. На них впливають соціальний і економічний статус сім'ї, порядок народження та ін.

Натепер поширилися експозиційна й ідентифікаційна моделі середовищних впливів на інтелектуальні здібності. Відповідно до експозиційної моделі Роберта Зайонца (нар. 1923), що більше часу батьки і діти проводять разом, то вища кореляція коефіцієнта інтелекту зі старшим родичем. Тобто дитина за інтелектуальними здібностями подібна на того, хто довше її виховує, і якщо батьки з якихось причин приділяють їй мало часу, вона буде подібна на няню чи бабусю. Згідно з ідентифікаційною моделлю найвища кореляція спостерігається між дитиною і родичем, який є предметом її ідентифікації. Тобто інтелектуальний авторитет на неї може впливати навіть дистанційно, а

регулярна спільна діяльність не обов'язкова. Майже однакова популярність двох моделей, які суперечать одна одній, свідчить, що більшість диференціально-психологічних теорій мають обмежений характер.

Теорія диференціальної психології, не заперечуючи внеску середовища і спадковості у формування і прояв індивідуальних відмінностей психіки, намагається уточнити ці поняття. Спадковість тепер розуміють ширше: це не просто окремі ознаки, що впливають на поведінку (наприклад, властивості нервової системи, як вважали протягом тривалого часу), а й вроджені програми (граціалізація, репродуктивна, територіальна поведінка та ін.). Програми соціальної поведінки, кількість яких постійно збільшується, вивчає соціоетологія - наука про біологічні основи соціальної поведінки. Особливість програм соціальної поведінки полягає в тому, що траєкторія їх розвитку передбачена; програма містить у собі і час її "запуску", і послідовність критичних пунктів. Під контролем генотипу перебувають всі ознаки організму - морфологічні, біохімічні, фізіологічні аж до параметрів вищої нервової діяльності у тварин і людини.

Розуміння середовища теж змінилося. Це не просто низка змінних стимулів, на які індивід реагує протягом усього життя - починаючи від повітря та їжі й закінчуючи умовами освіти і ставленням товаришів. Це радше система взаємодій людини і світу.

Ознаками середовища є (М. Черноушек):

- відсутність фіксованих меж у часі і просторі (тобто воно є фоном людського буття);
- вплив на всі почуття відразу;
- надання не тільки головної, а й другорядної (периферійної) інформації;
- наявність більшого обсягу інформації, ніж люди здатні сприйняти;
- тісний зв'язок із діяльністю;
- наявність не лише матеріальних особливостей, а й психологічних і символічних значень;
- вплив середовища як єдиного цілого. Людина одночасно існує в кількох середовищах.

Сучасний американський психолог У. Бронфенбреннер у книзі "Екологія людського розвитку представив екологічне середовище як систему таких концентричних структур:

1) мікросистема - структура діяльностей, ролей і міжособистісних взаємодій у конкретному оточенні. Навіть для двох близнят середовище розвитку не буде ідентичним, бо до них ставлять різні вимоги, різні очікування, одного з них неминуче призначають старшим, а другого - молодшим тощо;

2) мезосистема - структура взаємовідношення двох і більше середовищ (сім'я і робота, домашнє оточення і група однолітків). Наприклад, якщо брат і сестра ходять в одну школу, але сестрі дозволяють приводити додому подруг, а братові - ні, мезосистема їхньої життєдіяльності відрізнятиметься;

3) екзосистема - середовище, у просторі якого відбуваються значущі події (коло спілкування). Так, діти можуть ходити в одну й ту саму школу, але при цьому коло однокласників може бути значущим для одного і байдужим для іншого, у якого всі важливі життєві події відбуваються, наприклад, у драмгуртку;

4) макросистема - субкультура (цінності, закони і традиції, яких дотримується людина). У. Бронфенбреннер вважає, що макросистема відіграє вирішальну роль у способі життя людини, підпорядковуючи собі всі "внутрішні" системи. Наприклад, якщо в країні не заохочують народжуваність і не надають відпустку для догляду за дитиною, то дитині бракуватиме материнської уваги, а мікро-, мезо- і екзосистеми не зможуть це компенсувати. З іншого боку, незалежно від конкретних зовнішніх умов, основні складові способу життя і світогляду зберігаються в субкультурі.

На думку У. Бронфенбреннера, середовище має два основні виміри: види діяльності, до якої була залучена людина, і характеристики наставників (учителів), яких вона вибирає для себе протягом усього життя. На різних стадіях розвитку людина вибирає і змінює своє середовище, причому з часом роль власної активності у формуванні середовища постійно зростає.

Сучасна російська дослідниця Валерія Мухіна в поняття "середовище" включає предметний світ, образно-знакові системи, соціальний простір, природну реальність. Виокремлюють ще мовне та освітнє середовища, які є джерелами досягнень людини. Тепер можна вести мову і про віртуальне середовище (Інтернет, комп'ютерна залежність та інші явища стійкого афективного ставлення до об'єктивно неіснуючих явищ). Вплив середовища також охоплює детермінування психічних особливостей географічними умовами - ландшафтом, кліматом тощо (географічний детермінізм), змістом культури і субкультури, необхідними і Цінними для суб'єкта речами, нарешті, якістю і формою спілкування людини. Привласнення (персоналізація) вмісту середовища - важливий чинник розвитку особистості і самосвідомості людини.

Однією зі спроб примирення прихильників біогенетичних і соціогенетичних концепцій стала ортогенетична концепція Х. Вернера (ортогенез - альтернативна дарвінізму теорія, за якою розвиток організмів являє собою лише "органічний ріст" у певних, наперед визначених напрямках; еволюцію організмів спрямовують закладені в них внутрішні сили; заперечує творчу роль природного добору в процесі еволюції). Згідно з його поглядами всі організми народжуються з функціями (у тому числі і психічними), зафіксованими на нижній точці їх розвитку. Взаємодіючи із середовищем, вони набувають нового досвіду, який, у свою чергу, закріплюється в нових функціональних структурах, котрі знову визначають мінімум взаємодії, проте вже нової якості. Отже, організація попередніх стадій передбачає, але не містить у собі організацію подальших. Що вища стадія, то частіше ініціатива виходить від індивіда, який стає активнішим, починає маніпулювати середовищем, а не тільки пасивно на нього реагувати. Розширення

можливостей суб'єкта виражається у розумінні групових цілей, умінні відгукуватися на відстрочені і заплановані завдання.

Дж. Вулвілл також відзначив зміну активності суб'єкта і запропонував моделі взаємодії суб'єкта і середовища: "лікарняне ліжко" - перші місяці життя людини, позначені майже повною її пасивністю; "луна-парк" - об'єкти середовища дитина вже може вибирати, але їх вплив залишається незмінним; "змагання плавців" - суб'єкт іде своїм шляхом, а середовище є лише контекстом життя; "тенісний м'яч" - постійна взаємодія між суб'єктом і середовищем (цей погляд загалом відповідає позиції Х. Вернера).

Вивчаючи індивідуальні відмінності психіки, важливо усвідомлювати нетотожність понять "середовищ-ний" і "соціальний" вплив, "спадкове" і "біологічне", "стійке" і "успадковане". Оскільки змінюється середовище і по-різному розгортаються вроджені програми поведінки, то і психіка людини індивідуалізується протягом усього життя. У ній є ділянки більш варіативні й чутливі до впливу середовища і відносно стійкі.

У буденній свідомості поширені хибні уявлення про дію спадковості і середовища на людину. Їх слід з'ясувати, щоб уникнути помилок при аналізі співвідношення спадковості і середовища.

Одне з найчастіших різноманітних непорозумінь полягає у змішуванні понять "спадкове" і "вроджене". Твердження, що все наявне при народженні неодмінно є спадковим, виникає внаслідок неточності вживання понять. Словникові визначення таких термінів, як "спадковий", "природжений", "генетичний" і "вроджений" важко розрізнити, тому в науковій і популярній літературі їх часто використовують як взаємозамінні. Вчені вживають ці поняття як синоніми "спадкового", неспеціалісти неправильно інтерпретують їх, пов'язуючи за сенсом з народженням, що присутнє в корені таких слів, як "природжений", "вроджений".

Спадкові чинники можуть впливати на розвиток індивіда фактично протягом усього життя. Спадкова сприйнятливість до різних захворювань, наприклад, може не виявлятися в молодому віці. Навіть на причини смертності впливають спадкові чинники, - отже, спадкові впливи виявляються в будь-якому віці. Впливи середовища індивід починає відчувати ще в пренатальний період життя. Момент народження - одна з подій у процесі розвитку, який починається із зачаття індивіда і закінчується смертю.

Поширена помилкова переконаність у тому, що спадковість припускає подібність на батьків і навпаки. Гени постійні, і вони передаються від покоління до покоління. Їх не "виготовляють" конкретні батьки, а просто передають своїм дітям, а індивід успадковує гени не лише батьків, а й усіх своїх прямих попередників. Ознака, непомітна протягом багатьох поколінь, може почати виявлятися через конкретну комбінацію, наприклад, двох рецесивних (прихованих) генів. Такі приклади є в сімейних хроніках. Найпоширенішим є випадок, коли у двох батьків з карими очима народжується блакитноока дитина внаслідок комбінації двох рецесивних "блакитнооких" генів. Подібність дитини

на батьків може розвинутися під час їхніх контактів у пренатальний (відносно матері) і в постнатальний періоди. Постійний взаємовплив, загальні спонуки можуть стати причинами подібності. Тому жодну подібність між батьками і дитиною не можна вважати спадковою без аналізу її походження.

Теорія Ламарка про успадкування набутих ознак не була підтверджена експериментальними відкриттями генетики та ембріології. Однак існує точка зору, що батьки можуть передавати своїм дітям фізичні і психічні якості, які вони розвинули в собі, тренуючись і набуваючи життєвого досвіду. Наприклад, якщо батьки закінчили університет, то їхні діти "успадкують" прекрасні інтелектуальні здібності; або якщо батьки захоплюються атлетикою, то в дітей будуть сильніші м'язи. Такі твердження висловлюють також стосовно у спадкованості батьківських страхів, інтересів, упереджень, етичних і естетичних стандартів, професійної майстерності тощо.

Насправді дітям передається тільки те, що діє безпосередньо через гени. Гени дуже стійкі до зовнішніх дій, і чинників, здатних впливати на них, дуже мало. Радіація, алкоголь можуть ушкоджувати цитоплазму репродуктивних клітин, діючи на розвиток дитини, але не призводять до успадковуваних змін, тим паче впливи на гени неспроможні передати інтерес, наприклад, до класичної або до авангардистської манери малювання. Ще наївніше вважати, що впливи на вагітну жінку можуть позначитися на її дитині (побутові пояснення так званих "родових відмітин"; марновірство, що у чоловіка можуть бути густі брови, якщо його матір під час вагітності налякала волохата собака; переконання, що коли відвідувати концерти - дитина полюбить музику).

На розвиток плоду можна вплинути лише побічно, через біомеханічні дії: через кров мати може передати плоду токсичні речовини, хвороботвірні бактерії; на розвитку ембріона позначається загальний рівень метаболізму в материнському організмі, її харчування, стан ендокринної системи. Отже, емоційне збудження, пережите під час вагітності, може впливати на плід опосередковано - через хімічні зміни в материнській крові.

Існує також переконання, що, якщо властивість виявилася спадковою, то її не можна змінити. Це неправильно, оскільки спадкові захворювання, наприклад, не є ні неминучими, ні невиліковними - їм можна запобігти, вони піддаються лікуванню. Багато якостей, отриманих у спадок, можна скоригувати такими чинниками середовища, як дієта, вправи або освіта; дуже мало спадкових ознак (група крові і колір очей) не можна змінити.

Не всі стійкі властивості людина набуває спадково. Наприклад, олігофренія, яка не піддається лікуванню, спричинює пренатальна мозкова травма.

Однак відмінності, що виникли під впливом навколишнього середовища, теж не можна ігнорувати або відкидати, бо вони стійкі і формують індивідуальність. Зокрема, якості характеру і навички, які сформувалися в людини до дванадцяти років, теж дуже важко змінити

Питання 3. Соціальні вимоги і розвиток диференціальної психології. Початок тестологічного руху.

Розвиток промисловості, залучення до виробничого процесу великих мас людей, необхідність їх навчати спонукали досліджувати проблему здібностей в іншому аспекті. Завдання відбору людей з метою досягнення максимального економічного ефекту дало могутній поштовх диференціальній психології. Тести і статистичні методи, запропоновані Гальтоном, почали застосовувати для визначення індивідуальних здібностей. Особливо активний інтерес до вивчення індивідуальних відмінностей проявляли психологи в США, де промисловий прогрес був особливо швидким, а дослідження обіцяли практичну вигоду.

У Західній Європі об'єктом практичного застосування психологічних тестів стала переважно галузь освіти, де також відбувалися зміни, спричинені економічним розвитком капіталістичних країн.

Активно долучився до вивчення індивідуально-психологічних якостей Дж.-М. Кеттел, який почав працювати з Гальтоном. Гальтон називав випробування, які проводили в його антропометричній лабораторії, розумовими тестами. Термін увійшов до широкого вжитку після статті Дж.-М. Кеттела "Розумові тести і вимірювання", опублікованої в 1890 р. в журналі "Mind" з післямовою Гальтона. Дж. М. Кеттел запропонував як зразок 50 тестів, призначених для вимірювання чутливості, часу реакції, часу, що витрачається на запам'ятовування кольорів, звуків, відтворених після одноразового прослуховування, тощо. Статистичний підхід - застосування серії тестів до великої кількості індивідів - став засобом перетворення психології на точну науку. Дж. М. Кеттел наголошував і на його практичному значенні.

У 1895-1896 рр. у США було створено два національні комітети, покликані об'єднати зусилля тестологів (А. Біне, Г. Еббінгауз, В. Штерн, Е. Торндайк, Г. Мюнстерберг, Р. Мюллер, Р. Іеркс та ін.). Тести використовували для потреб школи, медицини, виробництва, війська. Удосконалювали техніку обробки даних. Тестологія - могутній і домінуючий, але не єдиний засіб диференціальної психології.

О. Лазурський дійшов висновку, що індивідуальні відмінності можна вивчати з позицій наукової характерології. Він наголошував, що індивідуальна психологія покликана "побудувати людину з її схильностей", а також скласти якомога повнішу природну класифікацію характерів. Лазурський дієвим методом дослідження індивідуальних відмінностей вважав природний експеримент, за якого навмисне втручання в життя людини поєднується з природними і порівняно простими умовами дослідження, що дає змогу вивчити психічні функції та особистість загалом. У курсі лекцій "Загальна та експериментальна психологія" (1912) Лазурський стверджував, що темперамент і характер становлять ендопсихічну, вроджену складову особистості, інша складова - екзопсихічна - характеризує ставлення людини до навколишньої дійсності.

Запровадження категорії "ставлення" було кроком уперед порівняно з механістичним уявленням (згідно з ним вплив середовища на організм відбувається за типом зовнішніх поштовхів), яке тоді домінувало у диференціальній психології, що не знала інших чинників, крім спадковості і середовища.

Григорію Россолімо (1860- 1928) належить ідея про можливість кількісного оцінювання інгредієнтів душевного життя з метою відтворення індивідуального профілю здорової або хворої особистості. Россолімо виокремив одинадцять психічних процесів, які поділив на п'ять груп: увага, воля, сприйнятливність, запам'ятовування, асоціативні процеси (уява й мислення). Щодо кожного з цих процесів пропонували десять завдань, залежно від виконання яких "силу" процесу оцінювали за десятибальною шкалою, тобто випробовуваний отримував вищу оцінку, якщо відповідав правильно на всі десять запитань. Суму позитивних відповідей позначали точкою графіка: з'єднання точок відображало "психологічний профіль" індивіда. Завдання варіювалися за категоріями випробовуваних (для дітей, "дорослих інтелігентних" і "дорослих неінтелігентних"). Россолімо запропонував також формулу переведення профілів із графічної мови на арифметичну. Він указував, що цей метод допоможе дослідити типи психічних індивідуальностей, розумову відсталість, діагностувати хворобливі симптоми. "Психологічні профілі" (1910) Россолімо були перекладені німецькою мовою і викликали інтерес у Західній Європі та США. За своїми ідейними позиціями Россолімо був близький до тестологів, проте його концепції притаманне прагнення до цілісного оцінювання особистості.

Тестування в диференціально-психологічних дослідженнях. Для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості використовують метод тестування.

Тестування - метод психологічної діагностики, який полягає у застосуванні стандартизованих запитань і задач (тести), що мають певну шкалу значень.

Почало формуватися тестування на початку ХХ ст. під впливом практичних потреб вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях. Засновником тестів був Ф. Гальтон, який уперше застосував методи експерименту і вимірювання. У психології ці ідеї став розвивати Дж.-М. Кеттел, запропонувавши тести як спосіб вимірювання властивостей людської психіки.

Тести (англ. test - випробування, перевірка, проба) - теоретично і емпірично обгрунтована система стандартизованих, часто обмежених у часі вимірювань, що дає змогу отримати показники Індивідуальних відмінностей відповідних психологічних властивостей.

Існують тести загальних і спеціальних здібностей, властивостей структури особистості, мотивації, психологічних станів, ставлень та ін.

Сучасні тести, за визначенням А. Анастасі, - це об'єктивне і стандартизоване вимірювання поведінки певної вибірки. Тести мусять

відповідати таким вимогам: мати однозначно сформульовані цілі, предмет і галузь застосування методики; процедура проведення повинна бути задана у вигляді однозначного алгоритму, зрозумілого учасникам дослідження; процедура оброблення має охоплювати статистично обґрунтовані методи підрахунку і стандартизації тестових балів, а висновки - супроводжуватися вказівкою на імовірнісний рівень статистичної достовірності; тестові шкали перевіряють на репрезентативність, надійність і валідність у заданій сфері застосування. Кількісна і якісна оцінка, отримана за допомогою тесту, свідчить про рівень розвитку певних функцій.

За призначенням розрізняють тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, особистісні, проєктивні тести тощо.

У диференціальній психології найширше застосовують тести інтелекту - методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу індивіда. У більшості з них на спеціальному бланку пропонують встановити вказані інструкцією логічні відношення, класифікації, аналогії, узагальнення тощо між термінами, поняттями, явищами, поданими в завданнях тесту. Свої рішення тестована особа подає або в письмовому вигляді, або роблячи відповідну позначку на запропонованому бланку відповідей. Іноді задачі містять малюнки, геометричні фігури тощо. У задачах тестів "на дію" треба скласти з представлених деталей зображення предмета, геометричну фігуру тощо. Успішність складання тесту визначається кількістю правильно виконаних завдань, за нею виводять коефіцієнт інтелекту (IQ).

Існує думка, що результати тестування інтелекту виявляють не розумовий потенціал випробовуваного, а ті особливості його минулого досвіду, навченості, що відображаються в результатах його роботи з тестом. Тому результати, отримані при застосуванні тестів інтелекту, називають "тестовим" або "психометричним" інтелектом. Проте в психологічній практиці тести інтелекту широко застосовують і як дослідні, і як психодіагностичні процедури. Найпоширеніші з них такі: тест структури інтелекту Амтгауера; шкали вимірювання інтелекту Векслера; шкільний тест розумового розвитку; аналітичний тест інтелекту Мейлі; культурно-вільний тест інтелекту Кеттела.

Тести креативності - сукупність методик для вивчення та оцінювання творчих здібностей особистості. Здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко розв'язувати проблемні ситуації виділили в окремий тип і назвали креативністю. Вивчення факторів творчих досягнень особистості проводять у двох напрямках: аналіз життєвого досвіду та індивідуальних особливостей творчої особистості (особистісні фактори); аналіз творчого мислення та його продуктів (фактори креативності: чіткість, гнучкість мислення, чутливість до проблем, оригінальність, винахідливість, конструктивність під час розв'язання проблем та ін.).

Найвідоміші тести креативності створили Дж.-П. Гілфорд разом зі співробітниками (1959) та Е. Торранс (1962). Проте результати використання цих тестів (як і інших тестів креативності) досить суперечливі, валідність їх не

доведена. У вітчизняній психології поширилася методика дослідження інтелектуальної активності особистості - "креативного поля" (Д. Богоя в ленська).

Тести досягнень - одна з методик психологічної діагностики, за допомогою якої виявляють ступінь володіння особистістю конкретними знаннями, навичками, вміннями. Тести досягнень, близькі за змістом до тестів спеціальних здібностей, встановлюють те, що засвоїли досліджувані в процесі конкретної діяльності з конкретними завданнями, а не узагальнені вміння, які формуються з набуттям життєвого досвіду. Розрізняють три види тестів досягнень: тести дії (спонукають до виконання дій з використанням механізмів, матеріалів, інструментарію), тести письмові (завдання, вказані на бланках, полягають у виборі правильної відповіді на запитання), усні тести (на заздалегідь підготовлену систему запитань пропонують дати усні відповіді, які оцінюють).

Тести досягнень за кордоном широко використовують у шкільній психодіагностиці та системі професійної підготовки й добору, поступово їх упроваджують і в Україні.

Особистісні тести - методики психодіагностики, за допомогою яких вимірюють різні аспекти особистості та її характеристики: установки, цінності, ставлення, емоційні, мотиваційні та міжособистісні властивості, типові форми поведінки. Тести, як правило, мають одну з таких форм: шкали та опитувальні листи; ситуативні тести або тести дії, які містять перцептивні, когнітивні або оцінні завдання, призначені для оцінювання себе, своїх особистісних конструктів тощо; проективні методи. Існують також змішані форми тестів.

Проективні методи (проективні тести) у психології - група методів дослідження, які ґрунтуються на інтерпретації проєкцій, отриманих шляхом експерименту. Поняття проєкції для позначення методу дослідження запровадив у дослідну практику Л. Френк. Проективні методи полягають у створенні експериментальної ситуації, яка допускає різні інтерпретації досліджуваною особою. За кожною такою інтерпретацією вимальовується унікальна система особистісних смислів та особливостей когнітивного стилю суб'єкта дослідження.

Серед проективних методик (їх називають також проективними тестами) розрізняють: асоціативні - наприклад, тест Хольцмана, тест Роршаха, в яких досліджувані створюють образи за стимулами-плямами; тест завершення незакінчених речень; інтерпретаційні - наприклад, тематичний аперцепційний тест (ТАТ), у якому завдання полягають у тлумаченні соціальної ситуації, зображеної на картинці; експресивні (психодрама, тест малюнка людини, тест малюнка неіснуючої тварини та ін.). Недолік проективних методик полягає у тому, що вони не відповідають вимогам до психометричних інструментів, оскільки не виключають впливів суб'єктивних чинників: інструкцій, особистості експериментатора, стимулів, тимчасових станів суб'єкта тощо. На надійності та валідності проективних тестів негативно позначаються

нестабільність результатів і суперечливість інтерпретацій даних. Позитивною якістю проєктивних методів є те, що вони полегшують демонстрацію таких змістових моментів внутрішнього світу суб'єкта, які він іноді не може висловити прямо, і допомагають вивчити властивості особистості, які часто не підлягають точному вимірюванню чи оцінюванню.

За особливостями завдань, які використовують у процедурах, тести поділяють на вербальні і практичні; за формою процедур дослідження - на групові та індивідуальні; за обмеженнями в часі - тести швидкості і результативності.

Використання проєктивних методів потребує широкої теоретичної підготовки психолога та наявності практичного досвіду з реалізації методик конкретного типу.

Питання 4. Ймовірна закономірність як об'єкт сучасної диференціальної психології. Трактування індивідуальної психології як наукової характерології

Із розвитком від суто описового підходу до аналітичного і розуміючого, від статистичних таблиць і наборів коефіцієнтів кореляцій до вивчення природи індивідуальності, від інтерпретації феноменології до пошуку механізмів утворення людських відмінностей диференціальна психологія сформувалася як самостійна наука. Вона увібрала передові ідеї в галузі вивчення людської індивідуальності, запозичені з характерології, етології (її розуміли як дослідження моральної і етичної поведінки), індивідуальної психології (А. Біне, Б. Крепелін та ін.) і спеціальної (або типологічної) психології (Г. Хейманс, Е. Вірсма). А. Біне та В. Анрі вважали, що перед індивідуальною психологією постає дві мети - аналіз природи і варіативності індивідуальних відмінностей у психологічних процесах, а також виявлення внутрішніх співвідношень між ментальними процесами, визначення на цій основі базових функцій та складання класифікації рис і властивостей. Створювана німецьким філософом Юліусом Бан-зеном (1830-1881) характерологія повинна була вивчати відмінності в темпераменті (який розуміли як прояв формальних ознак почуттів і волі), здібностях і етиці (власне характері).

В. Штерн усі тогочасні уявлення про відмінності між людьми оформив у цілісну концепцію, яку він спочатку назвав психологією індивідуальних відмінностей, а потім, додавши тематику групових відмінностей і типологічного підходу, що їх досліджували в характерології, - диференціальною психологією. Ядром майбутньої науки мали стати дослідження інтелекту і здібностей, характеру й темпераменту, типів пам'яті, уваги, мислення тощо, порівняльний аналіз психології геніїв і невдах, психічно хворих і необдарованих, вивчення расових та інших ознак. Автор концепції наголошував, що всеосяжність, властива диференціальній психології, полягає в тому, що диференціально-психологічному дослідженню підлягають насамперед формальні характеристики індивідуальності, що відзначаються найбільшою

стійкістю серед аналізованих варіацій поведінки. Категорія психічної варіативності стала наріжним каменем нового вчення.

Послідовники диференціально-психологічного дослідження індивідуальності по-різному інтерпретували предмет, цілі й завдання своєї роботи, не беручи під сумнів головні положення диференціальної психології.

Олександр Лібін виокремлює такі основні блоки, які становлять фундамент науки про відмінності між людьми:

1. Універсальність варіативності поведінки. Варіативність серед індивідів - універсальний феномен. Як зазначав В. Штерн, "варіабельність, внутрі- і міжіндивідуальна, є істотною ознакою людської поведінки, а також поведінки всіх живих організмів".

2. Співвідношення загального і особливого. У відмінностях виявляється дія найзагальніших законів людської поведінки, а з іншого боку, конкретні прояви цих законів психології завжди позначені чинником індивідуальності.

3. Детермінація поведінки. Зіставляючи спостережувані відмінності в поведінці з іншими відомими супутніми феноменами, можна виявити частку впливу різних чинників на поведінку.

4. Стійкість прояву ознак. Зараховані до категорії диференціально-психологічних формальні характеристики індивідуальності наділені певними ознаками - стійкістю проявів, кросситуативністю, стабільністю в часі, в чому виявляється їх відмінність від змінних, змістовнозумовлених характеристик.

5. Вимірюваність феномену. Індивідуальні відмінності, за визначенням, пов'язані з вимірюванням і квантифікацією (кількісним вираженням якісних ознак).

Відповідно до цього переліку (неповного) основних положень формулюють завдання диференціальної психології, серед яких як найважливіші виокремлюють: вивчення різних джерел варіабельності серед вимірюваних ознак; дослідження співвідношень між вимірюваними характеристиками; аналіз групового розподілу ознак.

Основними галузями диференціальної психології вважають галузі індивідуальних відмінностей, типологічних і групових.

Нині об'єктом дослідження диференціальної психології постають окремі ознаки, наприклад тривожність, гострота сприйняття, професійна орієнтація, а іноді - індивідуальність загалом. За об'єктом і якістю дослідження В. Штерн виокремив чотири напрями у психології індивідуальних відмінностей, які продовжують розвиватися і збагачуватися (табл. 1).

Таблиця 1

Основні напрями досліджень у диференціальній психології

Об'єкт дослідження		Якість дослідження	
1. Ознака	Одна у кількох індивідів	Варіаційне	"Горизонтальне" (порівняльно-вікове)
2. Ознака	Дві і більше у	Кореляційне	

	кількох індивідів		
3.Індивідуальність	Один індивід стосовно багатьох ознак	Психографічне (історичне)	"Вертикальне" (лонгітюдне)
4.Індивідуальність	Двоє і більше індивідів стосовно багатьох ознак	Порівняльне	

Так, вивчаючи, наскільки варіативною буде наявна ознака, наскільки великий розмах її значень у вибірці, проводять варіаційне горизонтальне дослідження. Якщо потрібно з'ясувати з якими ще якостями одночасно виявляється досліджувана ознака, - кореляційне (другого типу). При цьому ні в першому, ні в другому випадку не переймаються питаннями генезису і прогнозування цієї якості, обмежуючись одномоментним зрізом. У дослідженні індивідуальності як цілісного явища необхідно дотримуватися психографічного (історичного) підходу, відкривати причини й основні моменти розвитку якості, що є предметом дослідження. Історичний підхід використовують у тому разі, коли намагаються розкрити багаторівневість і багатофакторність індивідуальності, оскільки невідомо, у яких поєднаннях виявлятимуться особливості. Тому в дослідженнях другого і третього типів проводять не поперечні, а поздовжні (лонгітюдні) зрізи.

Психологія індивідуальних відмінностей досі зберегла свою неоднорідність. Наприклад, теорія інтелектуальних здібностей практично не пов'язувалася з еволюційною теорією статі, а теорії темпераменту не співвідносилися з теоріями рис особистості. Тому основною тенденцією сучасної диференціальної психологи поступово стає інтеграція різнорідних знань у єдину теорію індивідуальності.

Висновки. Отже, при ознайомленні зі змістом диференціальної психологи логічно дотримуватися такої послідовності: запровадження категорії та наповнення її психологічним змістом; зазначення вроджених і набутих детермінант якості, що вивчається; характеристика можливості психодіагностики в цій галузі. Іноді достатньо обмежитися або даними про варіативність ознаки, або розглядом емпіричних типологій.